

Уводно слово

*Језик је наша невидљива црква,
Још нејодељена и нераздвојена,
Свака реч је у њој самојавна икона
Ради нашеј сјаса објављена.*
(Матија Бећковић, из поеме *Кажа*)

Радови сабрани у овој књизи настајали су од 2006. године до данас. Настајали су у најтежем времену у историји по вјековно наслеђе српског језика и ћирилице у Црној Гори, – у годинама у којима се огољена политика надомјешта и намеће науци, фалсификати истини.

Центар наших интересовања односи се, прије свега, на језичку ситуацију у Црној Гори данас, али, како се садашњи процеси не могу разумјети и схватити без повезивања са другим просторима и временима, то смо (ради комплекснијег увида и сагледавања узрока и посљедица данашње ситуације у Црној Гори) своје поље интересовања проширили и на овај план. Пажња је у једним радовима усмјерена на процесе у историји српског језика и писма, а у другим на савремена језичка кретања.

Много тога што се данас дешава са српским језиком и ћирилицом посљедица је који вијек раније започетих процеса (нарочито испољених у 19. и 20. вијеку, – „вјековима политике“), што нам расвјетљава и умногоме појашњава и данашњу ситуацију, и наговјештава којим путем може да се крене даље. Прилози везани за историјскојезичку проблематику углавном се односе на спољашњу историју српског језика, на комплексан однос језика и спољашњих фактора који су утицали на историјске процесе, а који су у посљедње вријеме више него икад раније скренули питање језика са поља лингвистике у поље политике, нарочито у Црној Гори.

Посљедњих година политика према језику у Црној Гори (иза које стоји званична власт) потпуно се одвојила и отуђила од језика и његове суштине, од науке о језику, од историјског континуитета и препознатљивог језичког тока, од човјека који тим језиком говори и потреба заједнице, од сазнања и спо-

знања, од дубље, више и шире парадигме, истргла је језик из контекста, ослањајући се на нејасне, искривљене и у бити промашене политичке и идеолошке пројекције, постављене као самодоволне и самообјашњујуће, и тиме почела да производи виртуелну језичку стварност. То је имало за посљедицу низ потпуно погрешних потеза, крајње идеолошко-политички обојених, који немају паралела у свјетској лингвистичкој цивилизацијској теорији и пракси, а који су у сукобу са лингвистиком, са комуникацијским и друштвеним потребама, језичким културно-историјским трајањем, и у раскораку са оним што носи структурно-генетски код језика. Како смо свакодневним животом и радом судионици и свјedoци свега овога, циљ нам је био да забиљежимо, пренесемо и документујемо збиљу о актерима и догађајима, те да их сагледамо у контексту лингвистике и језичке политике.

Оно што се потпуно потиснуло и занемарило, нарочито посљедњих година и нарочито у Црној Гори, јесте да циљ науке, у овом случају науке о језику, односно оног ко се бави науком, треба да буде интелектуални труд и интелектуално поштење, одговорност пред историјом и човјеком. Наука треба да узима за полазиште постојеће чињенице и доступну грађу (у случају језика оличене у богатом историјском насљеђу и садашњем потенцијалу и потребама), те да их представља и предочава аргументовано, истинитоносно, праведно и слободно. Она треба да се заснива на знању, али на знању које захтијева једно дубље трагање и утемељење, како каже Николај Берђајев: *Својим коренима наука иде у дубину коју је немогуће једноставно научно истражити, а својим врхунцем наука се уздиже ка небу* (Берђајев, *Философија слободе, Логос, Београд 2006, 35*). Посленику на пољу науке такав принцип треба да буде одређење, обавеза и водиља, нарочито у временима и на просторима (као сада и овдје) гдје „рука политичара држи нож над науком“ и уперен прст пријетње над знањем и слободом.

О Васкрсу, 2011. године

АУТОР

ПИСМО И ПРАВОПИС СРПСКИХ СПОМЕНИКА 12. И 13. ВИЈЕКА¹

1. Правопис најстаријих српских споменика у свијетлу терминологије

1.1. Први ћирилски споменици писани српском редакцијом, који су нам сачувани, припадају крају или, најраније, посљедњој четвртини 12. вијека. Подручје ћирилске писмености (и српског језика) обухватало је и распростирало се кроз 13. вијек на широке просторе: Рашку, Захумље, Зету, Босну, чак и Далмацију. Ћирилицом се и српским језиком од 13. вијека писало и у српској канцеларији у Дубровачкој републици. Од најранијих времена у српском се језику формирају два језичка типа: **српскословенски** (њиме су писани споменици углавном црквене садржине, споменици писани овим типом се чвршће држи устаљене норме, задржава се више црта старословенског језика, мање се уносе иновације из говора) и **српски народни језик** (њиме су писани споменици свјетовне садржине: различите повеље, писма, законици...; ближи је живом народном говору, уносе се и језичке особености дијалекатског типа). За многе споменике карактеристични су прелазни типови, мијешање ових двају токова (као нпр. у манастирским повељама, законицима...). У раду ћемо представити основне правописне тенденције српских језичких простора 12. и 13. вијека, карактеристике правописних одлика које се могу извести на основу испитаних старих споменика (писане српскословенским типом, српским народним, као и у натписима), и, у складу са тим, осврнути се на постојећа

¹ Рад је изложен на Научном скупу Ђурђеви ступови у црквеном животу и историји. У сусрет осамстогодишњици будимљанске епархије, одржаног у Беранама од 15-17. октобра 2010. године и предат је за штампу за зборник са тог скупа.

различита термиnoloških одређења (тј. називе) у вези са правописним одликама најстаријих споменика.

1.2. Према најстаријим сачуваним споменицима српског језика (са краја 12. вијека) већ је препознатљива и јасно формирана **српска редакција старословенског језика**, која се разликује од прасловенског (и старословенског), а и од других редакција старословенског језика. То подразумејева већ њену дужу посебност и развој у времену, тако да је српска редакција морала настати (или бити у настанку) негде током 11. вијека, а могуће и самим почетком тог вијека. Међутим, више од 100 година је расцјепа између најмлађих старословенских и најстаријих српских споменика. О том периоду о развоју српске писмености и језика може се судити на основу посредних извора. Како у најстаријим споменицима имамо већ јасно и чврсто препознатљиву српску редакцију, засигурно јој је, умногоме, претходило дужи период развоја и посебности.

Простори српског језика наслиједили су и **глагољску и ћирилку** правописну и писану **традицију**. Глагољица је била присутна и у српским крајевима, током 10, 11. и 12. вијека упоредо се, засигурно, употребљавала са ћирилицом. О присуству глагољице код Срба, осим *Маријиној јеванђеља*², свједоче и два

² *Маријино јеванђеље*, глагољски старословенски споменик, настао почетком 11. вијека, посједује многе језичке црте које су одлика искључиво штокавског дијалекта (тј. српског језика), како из области фонетике тако и из области лексике, и које свједоче да је настао на српском језичком подручју. Писар *Маријиног јеванђеља*, очевидно, у свом говору није имао носне самогласнике (макар не потпуно очуване), те је замјењивао назално ж и оу (корућлн умјесто старословенског кжлпн). Среће се још једна гласовна појава својствене управо српским говорима. То је прелазак вь у у на почетку ријечи (оусленижж умјесто старословенског вьсленижж)... Српске језичке црте огледају се и у лексичком слоју: кукотъ наспрам распрострањеног куоръ, као особеност, прије свега, говора српског подручја, такође и чрѣвни што се у другим споменицима јавља као оноуџа, паснеџе, санџдални, сапогъ (касније српско: *цревље*; као и *чр* - > *цр*: *црв*), итд. Иначе, *Маријино јеванђеље* је код Срба присутно у богослужењу све до 13/14. вијека о чему нам свједоче забиљешке на маргинама из тог периода (на готово свакој страни), којима се упућује на читање у склопу литургије, као и четири записа са опширним литургијским назначењима на српском језику (са језичким особинама 13/14. вијека).

познија српске глагољска споменика из 12. вијека – *Гриковићев одломак айосѿола*³ и *Михановићев одломак айосѿола*⁴.

Међутим, ћирилица веома рано преузима примат, прије свега због своје практичности и једноставности, и што се тиче облика слова, а и што се тиче правописних рјешења. Средином и крајем 12. вијека, од када су нам познати први српски сачувани ћирилски споменици, већ је, углавном, ћирилица дошла на смјену глагољци, иако не у потпуности. Ћирилица остаје као једино писмо, иако ће се трагови глагољце још дуго одржати у ћирилском правопису, а и у самим текстовима, на што указују у ћирилском тексту извјесна слова и цијеле ријечи исписане глагољцом. О присуству и употреби глагољце (у раном периоду) у великој мјери говори и присуство глагољских правописних одлика и тенденција – на широком српском језичком простору у најранијим споменицима, а и даље у времену, иако на

³ „На основу језичких црта и одлика глагољског писма В. Јагић је порекло *Гриковићевој одломка* налазио управо у областима, у којима су живели Срби после покрштавања ’негде у јужну Босну или у стари Хум, Зету и Дукљу, крај 12. века, настао на чисто штокавским крајевима“⁴, Петар Ђорђевић, *Ка њочецима српске писмености*, Откровење, Београд 2001, 26-28. Карактеришу га језичке особине које се јављају у најстаријим сачуваним српским крајевима као промјена вѣ > оѣ (и обрнуто) оѣ у вѣ, такође и Филип као Пнанпъ... „Имајући у виду литургијску намену ових упутстава, В. Јагић закључује: ’на основу ових бележака тврдим да је овај глагољски споменик чинио службу у некој православној српској цркви’. Ћирилска упутства су настала најкасније почетком 14. века“ (Ђорђевић, исто).

⁴ „Одломак је настао ’негде у првој половини 12. вјека’. Одломак је првобитно био залепљен на унутрашње стране предњих корица као подставни лист *Номоканона (Крмчије)* светог Саве, који је 1262. године, по налогу зетског митрополита Неофита, преписао писар Богдан за цркву светог Михаила у месту Иловици... Стављајући повез *Иловичкој номоканона* у време настанка преписа, Владимир Мошин сматра да је глагољски одломак ’дошао у крмчију при првом увезивању’. Овај обичај корицења старих пергаментских листова одржао се код Срба у познијем периоду... На основу палеографских и језичких одлика В. Јагић је мислио да је *Михановићев одломак* постао негде ’у старој Зети и Диоклетији’. Студију В. Јагића, међутим, после тринаест деценија, треба посматрати у светлости новијих истраживања... Најпре, *Михановићев одломак* има језичке одлике које га просторно и временски приближавају другом одломку, *Гриковићевом*, а преко њега и најстаријим српским ћирилским рукописима...“ (Ђорђевић 2001: 29-30).

ограниченијем простору. Све се то рефлектовало у постојању **двје правописне тенденције** у српском језику и правопису, **архаичније (глагољске)** и **новије, прогресивније**, и ближе српском језичком систему (**ћирилске правописне традиције**).

Највидљивије разлике између ове двје правописне традиције огледају се у томе што ћирилица уводи два нова слова (графеме): **ѡ** и **ѣ** за означавање гласовне вриједности [ja] и [je] на почетку ријечи и послјије самогласника (односно [’a] и [’e] послјије палаталних сугласника), а глагољица наспрам тога има **ѡ** [=ja] и **ѣ** [=je]. Уз то, глагољица употребљава „ћерв“ (ћ) за грчко [g’], а ћирилица **ѣ**:

ћирилски правопис		глагољски правопис	
ѡслн	[= <i>јасли</i>]	ѡслн	[= <i>јасли</i>]
поѡсь	[= <i>појас</i>]	поѡсь	[= <i>појас</i>]
ѣдннѣ	[= <i>једин</i>]	ѣдннѣ	[= <i>једин</i>]
моѣго	[= <i>мојего</i>]	моѣго	[= <i>мојего</i>]
анѣѡѡѣ		анѣѡѡѣ	

Споменици писани и једном и другом правописном традицијом, са мањом или већом доминацијом правописних црта једне или друге, сачувани су са свих српских простора, али је на истоку (на простору Рашке) глагољска правописна традиција уступала рано мјесто новијој (модернијој и практичнијој ћирилској правописној традицији), што се у заслуге (у великој мјери) приписује Светом Сави и његовој „правописној реформи“, за коју се у науци углавном уопштио назив „рашки правопис“. У ствари, рашки правопис је срећен и кодификован тако да што боље одговара српској редакцији старословенског језика. Овај рад на језичкој реформи везује се за име Светог Саве, и круг људи око њега, у манастиру Хиландару. У најстаријим списима Светог Саве, од времена његовог доласка у Свету Гору, сретамо употребу лигатура ѡ и ѣ, на почетку ријечи и, углавном, послјије самогласника, а ово уопштавање је произашло и под утицајем руске редакције са којом се Свети Сава сретао у Светој Гори, а за коју је такође карактеристична ова тенденција. Ова правописна црта присутна је већ у најранијим списима, који су потекли од Светог Саве након његовог одласка у Свету Гору, или су писани под његовим утицајем. Интересантно је да се мање-више исте

такве правописне одлике могу наћи у истом периоду и независно од Светог Саве, као што је, нпр., правопис Глигорија дијака у *Мирослављевом јеванђељу*, или *Хиландарска јовеља Стефана Провенчанои*, што је последица сличних тенденција и утицаја, - као и код Светог Саве.

1.3. За српске споменике са глагољском (архаичнијом) правописном традицијом, с обзиром да је присутнија и дуже задржана на западнијим подручјима српског језика (прије свега у Хуму, а још дуже у Босни), Александар Белић је, да би је разликовао од рашког (новијег, прогресивнијег) правописа, увео услован (неодређен, и не сасвим адекватан термин – поготово ако се узму у обзир каснија његова погрешна тумачења и примјене): **зетско-хумски правопис** (или школа), што је потом у знатној мјери и по инерцији прихваћано, без прецизирања шта тај термин представља, поготово с обзиром на реално стање на различитим српским језичким подручјима и у различитим споменицима.⁵ Белић је, као што је општепознато, дошао до закључка да је „почетак ћирилске редакције наших споменика извршен у Зети..., а та се редакција касније проширила и на Хум и на Рашку“⁶. На основу чега је Белић дошао до овог закључка, односно шта наводи као главни аргумент за овакву претпоставку?! Прије свега, на основу тога што се у *Мирослављевом јеванђељу* („чији главни текст припада знатно старијем времену“, – према Белићу [Белић 1999: 364]) употребљава једино њ: „Та околност што су ћирилски текстови задржали њ показује да је наша редакција постала у оним крајевима у којима се полугласник изговарао као глас близак звуку е (као *й* или сл.)“, а то је, како налазимо код Белића, могла бити (једино) Зета (Белић 1999: 365).⁷ Међутим, ово је, како су показала многа истраживања

⁵ „Називе зетско-хумски/босански и рашки (старији и млађи) правопис увео је у нашу науку Александар Белић као називе за две правописне традиције којима се одликују најстарији сачувани српски ћирилски споменици“, Бранкица Чигоја, *Најстарији српски ћирилски најписи*, ЧИП штампа, Београд 1994, 85.

⁶ Александар Белић, *Историја српског језика, Изабрана дела Александра Белића*, Седми том, Завод за уџбенике и наставна средства, Београд 1999, 364.

⁷ „Почетак стварања српске редакције старословенских споменика пада у Зету око краја 11. века, дакле у време када је међу нашим покрајинама Зета

(Ивић, Јерковић, Грицкат...), сасвим непоуздан (да не кажемо неутемељен) аргумент, – употреба њ не иде у прилог било ком подручју, и изговор полугласника (у правцу предњег реда) не мора бити (и није) у основи биљежења полугласника *ѡанким јером*, – *ѡанко јер* се (готово искључиво) употребљава на свим просторима српског језика, од истока до запада (споменици у којима се пише *дебело јер* си ријетки, односно појединачни). „Нема разлога за схватање (Белић 1939: 224, а за њим и низ других аутора, поред осталих Мошин 1963 и Богдановић 1970, 97) да се у уопштавању њ место њ и њ огледа изговор полугласа сличан вокалу *e*. У ствари је од двају графема одабрана једна, и то она простија и лакша. У сваком случају, у средини где је нестало разликовања гласовних вредности њ и њ више се није знало у чему је разлика између звукова које су та слова некад означавала. Поготово је неоправдано на основу тога стављати порекло српског једнојеровог правописа у Зету, с позивом на стање у неким данашњим говорима те области *ä < њ, њ*. Нема доказа да је у 12. веку (односно још раније) изговор полугласа у Зети био друкчији него другде. Латиничко репродуковање штокавског и чакавског полугласа са *i* и *e*, као и често писање *ε* место њ код дубровачких ћирилских писара 12-14. века упућује на полуглас као предњи ред... С друге стране и на подручју зетско-ловћенског дијалекта има тачака (Доброта, Кртоле, итд.) где незамењен полуглас има вредност *ə*, а не *ä*.“⁸

Са подручја Рашке такође је у најстаријим споменицима писано *ѡанко јер*: као и у *Мир*,⁹ – и у *Вук, Повељи Кулина бана...*, *Немањиној Хиландарској ѡовељи*, и *Хиландарској ѡовељи Стефана Првовенчаног*... [даље *Хиландарска ѡовеља 1* и *Хиландарска ѡовеља 2*]), па се сматра да је на одабир *ѡанкој*, а не *дебелој јера*, могла утицати функционалност (лакше писање, заузимање мањег простора, једноставнија морфологија

имала превласт. Зато се у нашој редакцији ћирилице одомаћило њ место старог њ и њ, јер је полугласник у Зети у то време био реда *ε*“ (Белић 1999: 365).

⁸ Павле Ивић – Вера Јерковић, *Правовис српскохрватских ћирилских ѡовеља и ѡисама 12. и 13. века*, Филозофски факултет у Новом Саду, Институт за јужнословенске језике, Нови Сад 1981, 103-104.

⁹ Ст. М. Куљбакин, *Палеографска и језичка исијивања о Мирослављевом јеванђељу*, Српска манастирска штампарија, Сремски Карловци 1925.

слова...)¹⁰ Обиљежавање *ѡанким јером* одлика је и неких споменика Преславске школе, па се употреба овог знака доводи, и може довести (због многих веза и утицаја), у везу и са Преславском школом...¹¹ Значи, овај Белићев аргумент, као основни – да је употреба *ѡанкој јера* показатељ изговора ѡ у правцу предњег реда и, везано за то, да је Зета исходиште оног што он назива зетско-хумским правописом – није поуздан, у ствари, не иде било ком подручју у прилог нити је показатељ изговора.

Међутим, и сам Белић је овај термин употријебио опрезно говорећи о тенденцијама у оквиру широких српских језичких простора: „Ја бих ову епоху у развоју наше ортографије назвао зетско-хумском. Она је тада **заузимала све покрајине** (Истицање наше!) и у непосредној близини (Рашку, Босну и др.)... Та зетско-хумска редакција сачувала се неко време у Хуму,

¹⁰ Мали је број споменика са *дебелим јером*, али их има и са источнијих и са западнијих простора српског језика: *Темнићки најѡиис* (настао највјероватније у 11. вијеку, мада га неки стављају и у 10. вијек, пронађен близу Варварина, има углавном *дебело јер*: ангнась, ѡкљаднк, осим два пута: ѡракљь, курнонь); *Хумска ѡлоча* из 12. вијека (кѡрасиднрѡ, синѡ брѡтъ); *Најѡиис ѡребињској жуѡана Грда* (1173-1189: цонстрѡ, вѡ, жуѡпанѡ рдоиднрѡ); *Поваљски најѡиис* (1184, познат као најстарији ћирилицки споменик с подручја средње Далмације: црквѡ вѡложн, али и брѡтъко); *Најѡиис Кулина бана* (1185, пронађен код Високог, и један и други: ванѡ коѡаннѡ)... (Чигоја 1994).

¹¹ „Полазећи од хипотезе И. Галебова о извесној измени језика словенских богослужбених књига и других текстова у време цара Сименона (893-927) – и то, поред осталог, уношењем једног јединог полугласника (место ранијих ѡ и ѡ) или његовог рефлекса (ѡ/ѡ) из народног говора околине Преслава поменутог времена, што се означавало словом ѡ – може се даље претпоставити да су и Срби, примивши словенско богослужење (најкасније до друге деценије XI века), примили и ову ‘преславску’ ћирилицу са знаком ѡ. Постојање познатог епиграфског споменика *Темнићкој најѡииса*, нађеног у централној Србији у околини Варварина – чији се настанак везује више за X а мање за XI век... и у којем се пишу оба полугласника... – не би морало бити у колизији са изнесеном претпоставком о усвајању од стране Срба ‘преславске’ ћирилице само са ѡ (место старијих двају). Ово, пре свега, зато што појава *Темнићкој најѡииса* на српском језичком простору, с једне, и примање словенског богослужења с одговарајућим ћириличким писањем, с друге стране, не морају бити појаве истовремене и истог порекла. Старије ћириличко писање у *Темнићком најѡиису* потиче свакако из друге средине неголи оно ‘преславско’“, Александар Младеновић, *Историја српског језика. Одабрани радови*, Чигоја штампа, Београд 2008, 46.

а знатно дуже у Босни... Али та се зетско-хумска редакција није дуго задржала у самом Хуму и Зети у непромењеном облику. Чим се државни центар – за време Немањино – преселио у Рашку, добила је та азбука неке мале измене које се могу лепо пратити у Немањиној повељи Хиландару од 1199. године, али које су се, вероватно, и знатно раније налазиле у споменицима световног карактера“ (Белић 1999: 365).

Овако одређење и именовање правописних „школа“ увелико је доведено у питање, те је показана његова неадекватност и неутемељеност с обзиром на ситуацију из споменичке грађе. Како налазимо код Родић-Јовановић: „Сви сачувани зетски споменици сагласни су са рашким. То је још једна чињеница која би била добар разлог да се поново размисли о ваљаности термина зетско-хумски правопис, нарочито о првом делу сложеннице.“¹² И даље: „Правопис наших најстаријих сачуваних ћирилских натписа из 12. и 13. века такође потврђује постојање наведеног правописног двојства, и то конзервативнијег хумско-босанског подручја, док се зетско подручје не разликује од рашког у главној особини (употреба прејетованих вокала). У нашој литератури поред Белићевих термина зетско-хумски (босански), рашки (старији и млађи) правопис, поједини аутори, који су се бавили правописом наших старих ћирилских споменика, опрезније одређују ово правописно двојство“ (Родић – Јовановић 1986: 9-12). Тако, нпр., Вера Јерковић, наводећи правописне карактеристике неких споменика, правописне праксе именује као: а) норма глаголице (очито замењује Белићев термин зетско-хумски); б) „искључиво ћирилска особина“ (очигледно Савин, или млађи рашки правопис); в) ненормализовано писање прејетованих вокала (потврда ћирилско-глагољске симбиозе) – што би могло донекле одговарати Белићевом термину старији рашки правопис.¹³

Другачије од А. Белића, Олга Недељковић сматра да „рашка школа“ није касније настала из „зетске“ већ да су обе наста-

¹² Никола Родић – Гордана Јовановић, *Мирослављево јеванђеље. Криптичко издање*, Српска академија наука и уметности, Зборник за историју, језик и књижевност српског народа, I одељење – књига XXXIII Београд 1986, 9-12.

¹³ Вера Јерковић, *Средњовековне орфографске школе код Срба*, Југословенски семинар за стране слависте 31, Београд 1980, 23.

ле у исто вријеме. Тако би (према Олги Недељковић) српска редакција била истовремено појава са великог зетско-хумско-босанско-рашког простора, који О. Недељковић зове што-кавско-јадранско подручје.¹⁴

Александар Белић правописне тенденције дијели, на неки начин, у три типа: зетско-хумски/босански правопис, старији рашки и млађи рашки правопис, узимајући у обзир употребу прејотованих вокала и *ћерва*, иако, и сам Белић, ове називе узима с опрезом и недореченошћу: „Хумско-зетска ортографија добила је за време Немањино малу измену у замени знака *ќ* словима *к* и *ѝ* за *ћ* и *ђ*, и према томе је ми називамо рашком редакцијом наше ортографије. Све друго је било као у хумско-зетској ортографији. Ту су рашку ортографију употребљавали Дубровчани у односима са Рашком, па су је применили и у писму Кулина бана од 1189. год. Како се та ортографија наводи у *Немањиној њовељи* од 1199. год., вероватно је да се она у Рашкој употребљавала и онда када је Растко добијао своје образовање и зато је врло вероватно да је он том ортографијом писао када је око 1192 год. отишао у Св. Гору“ (Белић 1999: 395).

Шта нам у склопу овакве подјеле показује ситуација у споменицима краја 12. и 13. вијека са простора српског језика?

2. Најстарији српски споменици и правописне тенденције

2.1. **Што се тиче најстаријих споменика српског језика, Белић у зетско-хумски правопис убраја:** текст главног писара *Мирослављевој јеванђеља, Хумску њлочу, Кишињорски најџиис кнеза Мирослава*. Код Вере Јерковић овај се тип одређује као **норма глагољице** (што је, према нашем мишљењу, адекватнији термин). То је, у суштини, архаичнији правопис (у знатној мјери насљеђе глагољске правописна традиције), што се не би могло превасходно везати за подручје Хума, а поготово Зете (ако му је територијални аспект правописних одлика споменика са одређеног подручја у основи назива). Шта карактерише правопис ових споменика или дјелова споменика? Глав-

¹⁴ Олга Недељковић, *Светии Сава и рашка њравойисна школа*, Међународни научни скуп Сава Немањић, 1979, 177-187.

ног писара *Мирослављевој јеванђеља* (ѣко 12а, ѣвѣ 25а, ѣстн 124а, инѣ 2б, бжнѣ 6б, кораѣлѣ 150а, волѣ; еѣю 30а, еѣо 14б, еѣтъ 56а, прѣдметѣ 163б..., Кулбакин 1925), *Хумску ѣлочу* (Чигоја 1994, 61) и *Кѣиѣторски наѣѣйс кнеза Мирослава*, карактерише одсуство лигатура ѣ и ѣ (мада се ѣ срета у одређеним позицијама у *Мир*¹⁵), такође их нема ни у *Хумској ѣлочи* и *Кѣиѣторском наѣѣису кнеза Мирослава*, иако има мало услова у којима би оне могле бити употријебљене (ѣга у *Хумској плочи*, ѣ „ја“ у *Кѣиѣторском наѣѣису*); лигатура ю се у *Мир* код главног писара употребљава уз оу и у, – у великој мјери неуједначено и без досљедног разграничења¹⁶, а у *ХПл* и *КтНКМ* нема валидних показатеља у вези са употребом ове лигатуре. Што се тиче *ђерва*, употребљава се у *Мир* у ријечима страног поријекла (нпр. еѣанѣелне 47а₇..., аѣнѣлѣ 316а₁₂..., ѣеонѣ 6б, ѣеорнѣ 335а₁₈, срѣѣн 307а₆₋₇), али сретамо и еѣнганѣ 307а, 145б, 351а; ѣеорнѣ 335а₁₈ (дакле г наспрам могуће употребе *ђерва*); у *Хумској ѣлочи* сретамо *ђерв* у ријечи *арханѣла*, док у *Кѣиѣторском наѣѣису кнеза Мирослава* нема примјера гдје би се могло јавити *ђерв*.

Са овим типом се слажу и други старији натписи: лигатура нема ни у *Наѣѣису ѣребињској жуѣана Грга* (1173-1187) код Требиња (ѣелнега, еѣдоу, еѣовѣдн, брѣѣ, здравне), *Поваљском наѣѣису* (1184) из средње Далмације (ѣз, ѣдонѣ, ен), *Наѣѣису Кулина бана* (1185) код Високог (ѣгда, зѣгорне), *Кѣиѣторско-наѣѣробном наѣѣису судије Грдеше* (1180-1204) код Зенице (ѣ, еѣоѣа), *Кѣиѣторском наѣѣису Лада* (1218) из Петровца на Млави (ѣѣоѣа), па ни у онима са источнијег подручја: *Наѣѣробном наѣѣису ѣрвој иѣумана*

¹⁵ „Они ретки случајеви са ѣ, које налазимо у тексту *Јеванђеља*, то јест код главне руке, – готово су сви ограничени једном погодбом, као што је тачно напоменуо Љ. Стојановић: испред овога ѣ стоји ѣ: тѣѣѣ ѣко 216а,...“ (Кулбакин 1925: 18).

¹⁶ „...ѣ се употребљава у значењу ж и ѣж; како се ти знаци у *Мирослављевој јеванђељу* замењују гласовима оу и ю, то се и ж замењује у свим положајима или гласом оу или гласом ю. Тако је дошло да се једини јотовани знак љ неправилно употребљава у МЈ, јер је у свести његова преписивача било да у извесном положају оно има вредност звука ю (исп. ѣѣж = ѣѣю), па је тако и место ѣѣѣ добивено ѣѣю поред ѣѣдоу и сл. С друге стране, звук е употребљава се у значењу е и ѣ, па је тако могло и само оу да значи ю, на пр. у ѣѣднѣ и сл... Јотовани се вокали, углавном, нису употребљавали, и онај једини, који се употребљавао (ю), - није се употребљавао правилно“ (Белић 1999: 363).

Иињаишија (1197) – Богородична црква (нгнатне), *Надиробном наийиису Иіумана Дионисија* (1208-1212) – Богородичина црква (своого, дноннсѣ), – у којима није било примјера гдје би се могло јавити *ћерв*. Како је присуство, односно одсуство (или мање присуство) *ћерва*, код Белића основни параметар за разликовање „зетско-хумске“ и „старије рашке редакције“, то је ове споменике немогуће, према овом критеријуму сврстати у неку од ове двије групе. Овдје би се могао убројити (једнако као и *Кийииторски наийиис*) и *Поийиис великој жујана Сшефана Немање и њеівоі браиша кнеза Мирослава (с крайком формулом заклейве)*, из 1186. године, која је записана под латински писаним уговором са Дубровником – гдје имамо у два примјера написано *ѣзъ*.

2.2. Код Белића за сљедећу групу споменика (односно за њихове правописне одлике) налазимо термин **старија рашка ортографија**. Према Белићу, овим типом је писана: *Повеља Кулина бана*¹⁷ и *Немањина повеља манасишу Хиландару*, а овим се правописним одликама придружује и текст другог писара *Вуканові јеванђеља*¹⁸, дакле споменици са различитих подручја. Главна измјена, према Белићу, којом се старија раш-

¹⁷ „Иако је та повеља упућена Дубровчанима, она је писана рашком ортографијом. То видимо по употреби у *Кулиновој повељи* *к* и *і* у значењу *ћ* и *ђ*: *трьгѣюке* 2₅, *подоук* 2₁₀, *тнѣска* 2₁₃, *евангелне* 11. Истина, има једном и *граѣмъ*, али ја мислим да је то унио при преписивању Радоје дијак, а да је у оригиналу било *грагам*... (Управо у *Повељи Кулина бана* која се чува у Петрограду, и која се сматра најстаријом, написано је *граѣмъ*: Ј.С., видјети: Невенка Гошић, *Сію іедесеіі іодина іублїковања и іроучавања Повеље бана Кулина, Сію іодина іовеље Кулина бана*, Сарајево, 1989, 45-19).

...Како је *Кулинова повеља* написана на десет година пре Немањине, то се из овога може закључити да је ортографија коју налазимо у њој била у употреби у рашкој када је Св. Сава био код куће (он је од оца отишао око 1192 год). То значи да је св. Сава када је у Хиландар пошао – морао поћи, или је врло вероватно пошао, са том ортографијом. Али то не значи да је после 7-8 година, када је написана Немањина повеља Хиландару, Сава и даље остао са том ортографијом и да је баш св. Сава ту повељу написао. Ја мислим да од св. Саве у Немањиној повељи потиче свега једно место: *оу Шнлѣхъ* 3₁₇, тј. назив места где се Хиландар налази...

Ова рашка измена старије редакције јавља се доцније и у хумским повељама, а делимично и другде“ (Белић 1999: 366-367).

¹⁸ Видјети: Јосип Врана, *Вуканово еванђеље*, Научно дело, Београд 1967.

ка ортографија одликује од зетско-хумске јесте употреба *к* и *г* умјесто јединог *к* у гласовној вриједности *ћ* и *ђ* (Белић 1999: 364). Међутим, како смо видјели, ни у споменицима претходног типа није досљедна употреба *ђерва*, као што неће бити напозната ни споменицима које Белић убраја у старију рашку ортографију.

Шта карактерише (и[ли] повезује) правопис ових споменика? Не употребљавају се прејотовани вокали *и* и *ѣ* (са незнатним изузецима у *Вук*, као што је било и у *Мир*), *ю* се употребљава иза вокала и на почетку ријечи (и све је ово, према Белићевој подјели, и у духу зетско-хумске редакције). И ови споменици знају за употребу *ђерва*, – ХП1 у једном примјеру, *ѣзръгѣво*; *Повеља Кулина бана* такође у једном – *граѣамъ*; уз бројније примјере са *к* и *ѣ*, те је разлика (у односу на прву скупину) ту, углавном, у фреквенцији употребе.

У ову би групу ишао и *Кѣиийорски најѣиис Сѣефана Немање* (1170-1171, пронађен у околини Новог Пазара). Натпис се убраја међу најстарије ћирилске ктиторске натписе са нашег језичког подручја, са обликом *георгѣ*, као и *Надѣробни најѣиис Марије Дивице* (11. з. 1231), који се налази на јужној страни камене надгробне плоче на средњовјековном гробљу у засеоку Видоштаку код Стоца), мада има и један примјер са лигатуром *и*: *в[о]жѣна, м[а]рѣѣ, подрѣжѣ*.

Према изложеном материјалу, види се да **оно што Белић дијели на зетско-хумски и старији рашки правопис припада једној** у знатној мјери сличној, готово подударној **групи** (разлике се највише тичу фреквенције у употреби одређених правописних рјешења), а одликује их **архаичнији правописни слој**, са доминацијом глагољског правописног наслеђа (*ѣ* и *ѣ* у гласовној вриједности *ја* и *је*, са појединачним присуством ћирилских правописних рјешења, тј. лигатура *и* и *ѣ*; *а* и *ѣ* иза палаталних сугласника, *ю* на почетку ријечи и иза вокала, *оу* иза палаталних сугласника, а понекад и *ю*)¹⁹, као и присуство *ђерва*

¹⁹ У *Немањиној ѣовељи* потпуно исправно се употребљава *ю* иза вокала и на почетку ријечи: *прѣмоуѣдростѣю* 1₈, *скою* 1₁₄, а иза палаталних сугласника *оу* (нпр. *Неманю* 1₁₄), ријетко *ю* (*землю* 1₁); у *Повељи Кулина бана* такође је употребљено *ю* на почетку ријечи и слога (*прѣсѣзѣю, владанѣю...*); код другог писара *Вук* једном је употребљено *ю*, а у два примјера под утицајем старијег предлошка *ж*, које је, како смо видјели, у *Мир* могло имати и гласовну вриједност *ју* (вѣлѣю 10а24,

(у првој скупини досљедније, у другој рјеђе, али је познато објема скупинама), и то не само у духу глагољске традиције (у ријечима страног поријекла) него и у домаћим српским ријечима.

2.3. Рашки правопис и реформа Светог Саве, млађа рашка ортографија, како налазимо код Александра Белића (**искључиво ћирилска особина правописа**, код Вере Јерковић), везана је за сљедеће најстарије споменике: дио који је писао Глигорије дијак у *Мирослављевом јеванђељу* (дакле, најстаријем српскословенском споменику); већи дио *Вукановој јеванђељу*, *Хиландарска њовеља Сѣефана Првовенчаној*, споменици везани за Светог Саву и његову реформу: *Карејски ѿиѿик*, *Хиландарски ѿиѿик*, *Крмчију*..., а и други споменици (све учесталије и досљедније у времену). „Чиме се одликују ови споменици Савине школе, да тако назовемо њихове заједничке особине, од ортографије *Немањине њовеље*? Пре свега употребом *ѣ* и *ѡ* место *ѣ* и *ѡ*... (на почетку ријечи и слога, не иза палаталних вокала, или ријетко, Ј. С.) У том је правцу нарочито поучна употреба *ю* иза сугласника (*КТ* има правилну употребу док *ХТ* не употребљава, а *ХП2* ограничено употребљава *ю* у овој позицији). Св. Сава је повод за такву ортографију морао наћи у оној ортографији чијим се утицајима подвргао. То је могла бити у то време једино руска ортографија црквених рукописа у манастиру Пантелејмону и по другим манастирима Св. Горе где је било доста Руса вичних црквеном језику... У руским се споменицима тога времена једино *ю* потпуно правилно употребљавало и иза вокала и иза сугласника. Зато се та особина јавља у потпуно развијеном степену и код св. Саве. Међутим у значењу је употребљавало се у руској азбуци и *ѣ* и *ѡ*, а последице сугласника није се уопште писало *ѣ*... То исто вреди и за *ѡ*. Руски су споменици поред *ѡ* у значењу *ја* употребљавали *ѡ* (Ту је, с обзиром да *ѡ* није одговарало у тој функцији српском језику, Св. Сава употребљавао *ѡ*, Ј. С.)...“ (Белић 1999: 364).

Из досадашњег излагања јасно је какву је ортографију св. Сава понео у Св. Гору (на основу приказаних одлика правописа споменика претходног периода, Ј.С.)... Истина у Савиној

дѡааѡѡе 10г15, прѡѡѡѡѡѡѡе 10г17), док примјера са могућом употребом иза палаталних сугласника нема.

ортографији има доста знакова везе са ранијом ортографијом, али су измене биле већ знатне. Споменици који нам могу дати грађу о томе јесу: *Карејски тшйик* и *Хиландарска џовеља Стефана Првовенчаног*.

За све те споменике може се рећи да су изишли из једне школе: из Хиландарске и Савине школе... Најрадикалнији је у томе *Карејски тшйик*, тако да се у њему види учитељева рука; а *ХТ* (Хиландарски типик) и *ХП2* иду за њим...“ (Белић 1999: 371).

Основна је црта, дакле, ове Савине прераде старије ортографије (Немањиног периода) – употреба лигатура љ и љ.

Одлика ових рукописа је употреба лигатура љ и љ на почетку ријечи и слога (у неким споменицима досљедније у другим мање досљедно: мање досљедно у *ХП2*, нарочито у *ХТ*, а досљедније у *КТ* и код Глигорија дијака – гдје се љ уопште не употребљава у гласовној вриједности *ја*), док се иза палаталних сугласника ове лигатуре веома ријетко употребљавају (што је у великој мјери у складу са руском ортографијом). Слично је стање и у већем дијелу Вук (код 1. и 4. писара, и старца Симеона). У ову групу могу се сврстати и натписи: *Надгробни натшис Рабе Анастасије* (13. вијек, пронађена у поду црквице Св. Николе у Студеници): ферьбаря, б[о]ена, анastasна.

Глигорије дијак лигатуру љ употребљава сасвим правилно у свим позицијама, на почетку ријечи, иза вокала и после сугласника, и ни једном није употријебио *јаш* у овој гласовној вриједности, док љ употребљава у гласовној вриједности и *е* и *је*, ријетко лигатуру љ, а иза палаталних сугласника само љ (ља 358б, љостно 360а, тља 358б, дљакъ 360а, прослављаљ 358б, љина 360а, љъщи 359а, сљк 360а, ељн 359а, тљоља 360а, ељнље 360а, ољстрљенља 358б).

У *ХП2* (1200-1202) – лигатура љ се употребљава готово увјек на почетку ријечи, иза вокала нешто рјеђе, иза сугласника никад – у тим се положајима употребљава *е* (љља 66₁, љљљ 70₃, ељ 69₁₂, љљљ 68₂₀, љљљљ 69₃₂, спасенљљ 69₈, писанљљ 67₂₀, свољљ 66₂, љљљ 68₁₉, љљљљљ 69₃...). У гласовној вриједности *ја* најчешће се употребљава љ, знатно рјеђе љ, и то и у почетку ријечи и иза вокала; иза сугласника никада се не употребљава ни љ ни љ, већ

искључиво а (ѣко 66₁₁, јако 67₂₆, гласноу 68₇₁, гласномъ 67₃₇, дѣѣннѣ 70₃₁, растѣѣше 68₁₉, дѣланнѣ 70₃₁, кона 69₂₅, подншлаюшѣ 68₁₂...).

Други дио Вуканова јеванђеља (1. и 4. писар, старац Симеон): „Опћа је карактеристика графије ових двају писара употреба јотованих слова ѓ, љ и слова ю на почетку ријечи и иза самогласника, а слова а, е и оу иза палаталних и депалатализованих сугласника...: ѓвляѣшн 5д19, твораше се 3дб, землоу 6а16, приѣмлоу 9б8, ... ѓковѣ 10а25, волѣ 12а18, молаше 11б10.... али и 4. писар кроуѣллнцлнѣнъ 15а23/24, схранѣе 24г22-23)...“ (Врана 1967: 30-32). Правопис старца Симеона, тј. други дио *Вукановој јеванђеља*, одликује употреба јотованих слова ѓ и љ на почетку ријечи и иза самогласника, иако има и примјера са *јайом* = *ја*, као и *е* за *је*, на почетку ријечи у свега неколика примјера (ѣго 107а14, црѣствоѣѣтъ 107а16, нсанънама 10бд13, јако 10бг22, прѣдаѣтъ се 16д13, ѣго, јако 16г11..., ѣдннѣ 98д2/3, нѣкова 79г9/10). Иза палаталних сугласника *l'*, *n'* и *r'* старац Симеон пише *јай*. Дакле, правопис ових писара слаже се умногоме са правописом *Хил. ѿвелеѣ Стефана Немање* (а и *Карејским ѿиийком* и сл., односно са реформом Светог Саве).

У споменицима који су настали под окриљем Светог Саве (било да их је он писао било учествовао у њиховом настајању) имамо, као одлику његовог правописа, употребу лигатура ѓ и љ: „...Нема никакве сумње да је заједничка црта ортографије и *КТ* и *ХП2* и *ХТ* употреба ѓ и љ, само са том разликом што се код св. Саве, дакле у *КТ*, не употребљава више никад ѣ у значењу ѓ, међутим у оба остала споменика има још доста остатака од употребе ѣ у значењу ѓ...“ (Белић 1999: 370):

Карејски типик: братнѣ 5₇, ѣстъ 5₇, подоѣаѣтъ 5₆, пришѣствнѣ 12₁₂, заѣдно 11₁₂, ѣдннѣ 11₁₂, али понегдје - поѣтъ 10₁₁, прѣѣаѣмъ 11₃; вѣ нен 9₂, глаголемоѣ 12 (само једном љ – глѣаѣтъ 5₂). Знак ѣ у значењу ѓ уопште се у *КТ*⁴ не употребљава, већ ѓ и то у почетку ријечи и донекле иза сугласника: богоѣоѣзѣнѣа 8₃, моѣа 5₇, јако 5₂ и сл. (иако је иза сугласника чешће а: ѓвляѣтъ 5₉, вѣѣѣрна 9₃).

Хиландарски ѿиийик: Рјеђе се, у односу на претходни споменик, употребљава лигатура *је*, недосљедна је употреба и ли-

гатуре *ja* (употребљава се напореда са *jaii* и *a*): есмь 16₂₀, есте 25₁₇, кесть 19₁₈, кгда 56₃, разоумѣваемь 21₂₃, своего 21₁₈, въ немь похощеную 22₁₈, ѣко 14₉, іако 50₆, іакоже 39₃, келнѣмь 34₂₇, снаютъ 15₂₀, днѣвола 15₁₆, вола 66₁₂, волѣ 35₁₉, оуѣнтелѣ 17₃ (Белић 1999: 381). Нема *ђерва*.

Лигатура *ю* се употребљава на почетку ријечи и слога у свим овим рукописима док се иза палаталних сугласника употребљава и *ю* и *оу*.

Код Глигорија дијака употребљава се *ю* и иза вокала и иза сугласника: мою 395б, въпою 359б, земљу 359а, люднѣ 359а..., док у ријечима чюдеса 358б, кнезю 3боа иде за старијим рукописима што се тиче писања лигатуре иза палаталних сугласника.

У другом дијелу Вукановог јеванђеља (1. и 4. писар, старац Симеон) употребљава се *ю* на почетку ријечи и иза самогласника, а *оу* и *ю* иза палаталних и депалатализованих сугласника (јуже 25б15, вѣроую 26а4, ю 43д23, юю 44в9, свою 49а11, прославлю 25а10, придоу 25б8, молю 25б8, люблю 25б20, глаголю 5а12, възьлоуѣнше 8а4/5, лоубодѣянниа 43г9, глѣоуша 44б1, дшю 43д23). Код Вране налазимо: „Да је писање слова *ю* иза сугласника *l* и *n*, и др. за Симеона нешто ново, може се закључити из неколико случајева у којима он то слово пише и иза непалаталног сугласника *л*; тако, нпр., лѣна 55в22, глѣбнни бод22-23, люкаво 94д11....“ (Врана 1967: 36).

Што се тиче споменика који су настали под окриљем Светог Саве, између њих је знатна разлика у употреби *ю*: „Св. Сава (тј. *КТ*) употребљава тај знак потпуно правилно у свим положајима у којима му је и место, и у почетку речи, и иза вокала и иза сугласника: люблю 8₆, гнѣю 6₁₂... У Хиландарском ѿишцику *ю* се употребљава на нарочит начин. У почетку речи и иза вокала употребљава се правилно *ю* (јуже 14о₁₈, прѣмоудрѣсью 6б₉, нзъмѣнаю 6б₉), али се иза сугласника употребљава само када је он *л*, и то не увек, иначе *оу*: лоуѣлоу 21₁₂“ (Белић 1999: 370).

Несумњива је **сличност правописних рјешења између Глигорија дијака и Светог Саве**, иако су они дошли до ових рјешења независно један од другог, али (највјероватније) под заједничким утицајем руских књига у Светој Гори. Рад Глиго-

рија дијака на *Мирослављевом јеванђељу* „пада вероватно приближно у време рада Савина у Св. Гори...“, и Глигорије дијак је (вјероватно) „дошао до своје ћирилице под утицајем руске ортографије на Атону. Ако сада испоредимо ортографију дијака Глигорија са Савином, видећемо да се оне потпуно или готово потпуно слажу. И Глигорије дијак као и св. Сава никад не употребљава ђ у значењу ѓ; и Глигорије дијак као и св. Сава употребљава потпуно правилно ю и иза вокала и иза сугласника; и Глигорија дијак као и св. Сава употребљава ѓ потпуно досљедно иза вокала, само Глигорије употребљава... обилније ѓ иза сугласника“, као и є у значењу е и к... (Ј.С.). „Св. Сава, истина, чешће неголи он употребљава к иза вокала, али ту и св. Сава још увек употребљава є, а иза сугласника увек ставља само є (само једном к)...

На тај начин и св. Сава и Глигорије дијак налазили су се под утицајем више праваца, тенденција тадашње руске православне школе неголи непосредног угледања. Писцима наших споменика је остало да се у току даљег развитка ослободе и тих тенденција, и глагољских тенденција, и раније зетско-хумске и касније рашке или Немањине ортографије. Они су из себе, из нашег језика, имали да извуку грађу за правилно конструисање употребе нејотованих и јотованих вокала у својој ортографији. И они су то, невероватно брзо, послије овог времена, цигло за коју десетину година, са успехом извршили“ (Белић 1999: 371).

3. Правописне одлике ћирилских повеља и писама из 12. и 13. вијека

Сличну ситуацију налазимо и у другим **ћирилским повељама и писмима 12. и 13. вијека** – са свих подручја докле је допирао српски језик и са којих су из овог периода сачувани текстови овог типа (Рашке, Хума, Босне, Дубровника, Далмације), о чему говоре истраживања Павла Ивића и Вере Јерковић (Ивић – Јерковић 1981). У њиховом раду представљене су, како се каже, „разлике између двају основних правописних школа..., рашке и оне конзервативније, која се често назива погрешним именом **зетско-хумска или зетско-босанска**, иако нема доказа да је она икад имала упориште у Зети. Проблем назива те шко-

ле ни иначе није једноставан зато што има и рашких споменика тако писаних, посебно у најранијем периоду. Ипак, ми ћемо ту школу условно назвати **хумско-босанском**“ (Ивић – Јерковић 1981:193).²⁰

Како налазимо у њиховом раду, **„правопис најстаријих рашких текстова није био ’рашки’**: углавном се писало **ѓ** и **є** тамо где би правила рашке ортографије захтевала лигатуре **ѓа** односно **єк**. Познат је, уосталом, и један непобитан доказ о постојању ’рашке’ ортографије у доба настанка М.Ј.: то је правопис Глигорија дијака... Све ово упозорава на релативност временских и регионалних одређења када је реч о најстаријем периоду...

Период који је следио већ показује одређену географску репартицију: у Рашкој постепено преовладава оно што данас зовемо рашким правописом, док у Хуму, а поготово у Босни, господари ортографија са **ѓ** и **є** тамо где по рашким правилима долази **ѓа** и **єк**, и уз то са (не баш досљедном) употребом *ћерва*, насупрот рашком редовном писању *ї* за *ћ*... Што се тиче хумских докумената углавном одговарају ’хумско-босанском узусу’, али се разликују двије повеље великог кнеза Андрије, – једна се уклапа у рашки правопис, а и друга у великој мери (Ивић – Јерковић 1981: 214). У Дубровнику су присутније одлике ’рашке ортографије’ у односу на Хум, а у Далмацији је већи број примера ’на хумско-босански начин’, али се ’јављају и лигатурни знаци’ (Ивић – Јерковић 1981: 216-217)... Судаћи према нашем материјалу, истина нимало обилном, Босна је једина област у којој се у 12. и 13. веку доследно употребљавао хумско-босански правопис без икаквих рашких примеса“ (Ивић – Јерковић 1981: 216).

Дакле, како видимо, одлике рашког правописа се кроз 13. вијек шире и на остале српске просторе, а касније и на по-

²⁰ Разлике између ових двају основних правописних школа тичу се „првенствено писања гласовних група *ја* и *је* и *’а* и *’е*, као и обележавања сугласника *ћ*. Хумско-босански писари употребљавали су једноставна слова **ѓ** и **є** за *ја* и *је*, а често и **ѓ** за *ћ*, док је рашки правопис имао лигатуре **ѓа** и **єк** у вредности *ја* и *је* уз редовно обележавање гласа *ћ* словом *ї*...“ (Ивић – Јерковић 1981:193)

И код Вране (1967: 24) налазимо да је Зета, као и Рашка, од давнина била подручје гдје су се писале лигатуре **ѓа** и **єк**.

4. Правопис најстаријих сачуваних споменика са подручја Зете

Најстарији споменици са подручја Зете су из друге половине 13. вијека. Павле Ивић и Вера Јерковић (према томе) у представљању правописа ћирилских повеља 12. и 13. вијека немају ни један са подручја Зете. Што се тиче **најстаријих сачуваних споменика са подручја Зете**, можемо констатовати да ни један не садржи правописне одлике оног што је Белић назвао **зетско-хумска редакција**. *Иловичка крмчија*, настала у средишту Зетске епископије у Превлаци тиватској 1262. године (као најстарији сачувани препис *Крмчије Свештої Саве*), коју је по заповијести зетског епископа Неофита за цркву Светог Архангела Михаила на мјесту званом Иловица преписао поп Богдан, најближа је Савином *Карејском шийику*, дакле, има одлика рашке ортографије (уз рефлектовање руске подлоге са које је, највјероватније, преписана).

Главне црте ортографије Савине *Крмчије* су: ѓ, ю, љ се употребљавају правилно у почетку ријечи и иза вокала, а ю се обично правилно ставља и иза сугласника (ѣго 94, ѣрьсь 96, прнѣтънь 94, ѓко 93, боѓѧнь 106, посланниа 93, двоѣ 95, людеѧь 95, болодѧю 96...). За ѓ иза сугласника постоји тројак начин писања: ѧ, а, ѓ²⁴ (иако је најчешћа замјена са ѓ): „Најтипичнија особина Савине ортографије је овде сачувана: ѣ се редовно употребљава у значењу љ иза сугласника“ (Белић 1999: 385).

Сличне су правописне одлике и у *Морачком најшйиусу* (1252, ктиторски натпис Стефана, сина кнеза Вукана, урезан на над-

17,27, сѧѧиѧ 4,3, воѧѧ 6,9, ѣдоѧ 5,29, твоѣго 4,6, ближнѣѧ 9,9, шѧѧленъ 4,6). Изузеци су присутни у занемарљивом броју. Видјети: Јелица Стојановић, *Ортографија и језик Бјелойољског четвороројеванђеља (13/14. вијек)*, Универзитет Црне Горе, Подгорица 2002.

²⁴ Први начин је доста распрострањен: воѧѧ, твоѧѧ, ѧѧѧѧѧѧ ѣѧ... Да је овај начин, који је идентичан са начином у Хиландарском типику, био још обичнији у овом споменику и да су доцнији писари, а можда и преписивач *Иловичке крмчије*, замењивали тако ѧ са ѓ, види се по погрешкама које су чинили: они су замењивали механички овим ѓ и оно ѧ које је стајало на месту етимолошког ѧ... Само се то може, и у извесној мери мора, приписати доцнијим преписивачима. Тако нам остаје за првобитно обележавање ѓ иза сугласника у овом споменику онај начин који је примењен у Хиландарском типику“ (Белић 1999: 385).

вратник главног западног портала Богородичне цркве, који представља једно од најљепших и врхунских остварења ћирилске средњовјековне калиграфије): ѓ се употребљава досљедно на почетку ријечи и послије вокала; за гласовну вриједност је чешће је є него лигатура љ, употребљено је ю иза л (примјера у којима би се јавила ова лигатура више нема, као што нема ни примјера у којима би се, евентуално, јавило *ђерв*): *прѣстыѣ, оуспенниа, спа, є, велнега єднносоущноу, люде*.

Слично стање је и у *Наййису зейској ейискоја Неофиѣа* (1262, плоча са натписом узидана је у западном зиду цркве Св. Петра у селу Богданишићима у Боки Которској): *ѣтыѣ, ѓ, љпнскопѣ, мѣтню, крапа, крапа, неманѣ*.

У манастиру Врађини на једној гробници (1262) у запису налазимо љпнскѣпъ.²⁵

Дакле, према ономе што налазимо у споменичкој грађи, **споменици са подручја Зете** немају одлике тзв. зетско-хумског правописа, већ **одлике млађег рашког правописа**, па је и термин зетско-хумски правопис (примијењен на споменике са подручја Зете) у том смислу неадекватан и неутемељен.

5. О правописним тенденцијама у 12. и 13. вијеку на основу представљене споменичке грађе

Према свему представљеном може се констатовати да се углавном у споменицима 12. и 13. вијека издвајају двије правописне тенденције:

1) Прво је старији (архаичнији) правопис српске писмености (**старији српски правопис**): у који би се могло сврстати и оно што се означава као „зетско-хумски“/„хумско-босански“// „норма глаголице“ (у које спада *Немањина ѿовеља Хиландару, Хумска ѿлоча, Надѣробни најйис кнеза Мирослава*); као и оно што се означава као „старији рашки правопис“ (гдје спадају: дио *Мирослављевој јеванђеља* које је писао главни писар, *Повеља Кулина бана*, писмо другог писара *Вукановој јеванђеља*). И једнима и другима је заједничко одсуство лигатура, а, донекле их раздваја, донекле спаја, писање *ђерва* (код прве ску-

²⁵ Љуба Стојановић, *Стари српски записи и најйиси, Књиѣа 1*, Београд 1982, 7.

пине *ћерв* се пише, али има изузетака у којима није написано *ћерв*, код друге скупине *ћерв* се не пише, али има појединачних примјера у којима је писано *ћерв*). Споменици са овим правописом јављају се са свих простора српског језика (Рашка, Хум, Босна), осим са простора тадашње Зете (па је назив „зетски“ тиме неадекватан, ако се посматра стање у споменичком материјалу са овог подручја).

2) Друго је млађи правопис српске писмености, „рашки правопис“ (оно што се назива „млађи рашки правопис“/ „искључиво ћирилске особине“, „правопис Светог Саве“) – **млађи српски правопис**, који постаје веома доминантан рано у Рашкој (њиме су писани неки споменици иза којих не стоји Свети Сава: дио *Мирослављевој јеванђеља* који је писао Глигорије дијак, *Хиландарска њовеља Сѣефана Првовенчаној*, већи дио *Вукановој јеванђеља*, неке повеље и писма, иако он превасходно доминира у споменицима који се везују за Светог Саву: *Карејски ѿиѿиик*, *Хиландарски ѿиѿиик...*), – али не једино у Рашкој (њиме је писан и дио *Мирослављевој јеванђеља* чији је писар Глигорије дијак). Карактеристичан је и за најстарије споменике са подручја Зете (из 13. вијека: *Иловичка крмчија*, *Морачки најѿиис*, *Најѿиис зейској ейискоја Неоѿиѿа*), а кроз 13. вијек његове се одлике могу срести и у Хуму, Дубровнику, Далмацији, а од 14. вијека, каткад и раније (иако спорадично) и у Босни.

6. Закључне напомене

Овим радом жељели смо да скренемо пажњу на неадекватност и непрецизност неких термина којима се именују (то јест покушавају именовати) правописне одлике српског језика у најстаријем периоду писмености, а и касније, те да на основу ситуације у споменичкој грађи покажемо да ови термини не само да су условни, него су, у много чему, погрешни и неутемељени, тј. нијесу у складу са реалним стањем у споменицима. Дакле, према ономе што налазимо у споменичкој грађи, споменици са подручја Зете немају одлике тзв. зетско-хумског правописа, већ одлике млађег рашког правописа (па је и термин зетско-хумски правопис, што се тиче споменика са подручја

Зете, у том смислу непримјенљив). Према свему представљеном, може се констатовати да се углавном у споменицима 12. и 13. вијека издвајају двије правописне тенденције: прво је старији (архаичнији) правопис српске писмености, насљеђе глагољских правописних тенденција (старији српски правопис), а друго је млађи правопис српске писмености, који има одлике, прије свега, ћирилске правописне традиције, назван „рашки правопис“ (млађи српски правопис, који се везује и за реформу Светог Саве, али и за правопис неких споменика који су изван утицаја Светог Саве, и настали су прије или паралелно са његовом реформом). Овај правопис постаје веома доминантан рано у Рашкој, али се брзо распростире (или је од почетка присутан) и на осталим подручјима српског језика и одлика његовог правописа. Стање у споменичкој грађи жељели смо да представимо у складу са оним што нам пружа и показује корпус и сагледамо (у контексту тога) термилошку неуједначеност, понекад и промашаје (што се тиче термилошких поставки и одређења, а нарочито њихове примјене и злоупотребе у новије вријеме, гдје се преко ових условних [узгред и, најчешће, без претенциозности датих] термина [за означавање правописних тенденција] покушава пројектовати нека нова језичка [не]реалност).²⁶

Цитирана литература

Белић 1999: Александар Белић, *Историја српског језика, Изабрана дела Александра Белића*, Седми том, Завод за уџбенике и наставна средства, Београд.

Врана 1967: Јосип Врана, *Вуканово еванђеље*, Научно дело, Београд.

Гошић 1989: Невенка Гошић, *Сјмо њедесет њ година њубликовања и њроучавања Повеле бана Кулина, Сјмо њодина њовеле Кулина бана*, Сарајево.

²⁶ Тако се данас у Црној Гори од „протагониста“ и заговорника „црногорског језика“ почиње употребљавати термин „зетска редакција“ (изведена наспрам именована „зетско-хумски правопис/школа“), а потом се из њега изводи (као историјски континуант) „црногорски језик“ (којем се, на овај начин, покушава пронаћи историчност), а потом се и споменици са подручја Хума (нпр. *Мирслављево јеванђеље*, а и други) подводе под зетску редакцију. (О овоме више у прилогу: *Српски језик и државно-национални њројекти у 19. и 20. вијеку*).

- Грицкат 1961-1962: Ирена Грицкат, *Дивошево јеванђеље*, Јужнословенски филолог XXV, Београд.
- Ђорђевић 2001: Петар Ђорђевић, *Ка јочецима српске писмености*, Откровење, Београд.
- Ивић – Јерковић 1981: Павле Ивић – Вера Јерковић, *Православна српско-хрватских ћирилских јовелеља и писма XII и XIII века*, Филозофски факултет у Новом Саду, Институт за јужнословенске језике, Нови Сад.
- Јерковић 1980: Вера Јерковић, *Средњовековне орфографске школе код Срба*, Југословенски семинар за стране слависте 31, Београд.
- Куљбакин 1925: Ст. М. Куљбакин, *Палеографска и језичка историја вавана о Мирослављевом јеванђељу*, Српска манастирска штампарија, Сремски Карловци.
- Младеновић 2008: Александар Младеновић, *Историја српског језика. Одабрани радови*, Чигоја штампа, Београд.
- Недељковић 1979: Олга Недељковић, *Свети Сава и рашка православна школа*, Међународни научни скуп Сава Немањић.
- Родић – Јовановић 1986: Никола Родић – Гордана Јовановић, *Мирослављево јеванђеље. Критичко издање*, САНУ, Зборник за историју, језик и књижевност српског народа, I одељење – књига XXXIII, Београд.
- Стојановић 2002: Јелица Стојановић, *Орфографија и језик Бјелогорског четворјеванђеља (13/14. вијек)*, Универзитет Црне Горе, Подгорица.
- Стојановић 1982: Љуба Стојановић, *Сјари српски записи и написи, Књига 1*, Београд.
- Чигоја 1994: Бранкица Чигоја, *Најсјарији српски ћирилски написи*, ЧИП штампа, Београд.